

פסיכולוגיה ומשפט

דניאל גוטליב

אלימות ילדים ונוער הבטים פסיכולוגיים וחברתיים

*זכא כיומ השני והנה שני אנשים עבדים נזימו, וזאת ארבע אמה
גכה רשק:*

שמות (ב: י"ג)

אמה גכה - אף על פי שלא הכהו, נקרא רשע בהמות יד:

(רש"י במקום)

...לא כהו לא ככה כי אם כהו אהר' צבאלי:

זכריה (ד:ו)

דרכיה דרכי נחם וכו' נבוכדנצר שולח:

משלי (ג: י"ז)

במגמת עליה. להלן הנתונים לשנים 1997-1999:

תיקים	1997	1998	1999
פליליים	10,847	12,525	13,755
אי תביעה	14,365	14,019	15,186

האלימות בבתי הספר בישראל נחקרה על ידי משרד החינוך באמצעות וועדה בראשות שר החינוך דאז מתן וילנאי. עקרי ממצאי הוועדה הוצגו במאמר בגליון 26 של רפואה ומשפט¹. בפתחת המאמר נאמר:

"ברור שתופעת האלימות בקרב הנוער לא צמחה בחלל ריק. היא ניזונה מרמת אלימות גבוהה בחברה הבורגית ובעיקר מיחס סלחני לגילויי אלימות בתרבות הישראלית. בסיוריי ברחבי הארץ ובביקוריי בבתי הספר, נוכחתי לדעת שדווקא התלמידים נכונים יותר מהאחרים לשבור את קשר השתיקה ולדבר באומץ על תופעת האלימות בבתי הספר, תוך שהם מזהים טוב יותר מכל אחד אחר את חומרת הבעיה ואת השפעתה ההרסנית על חייהם".

באותו גליון הופיע גם מאמר של כבי שופטת הנוער תחיה שפירא², (כיום שופטת בבית המשפט המחוזי). הכותבת מתעכבת על הרחבת התופעה של אלימות ילדים ונוער בחברה הישראלית ועל הדרכים בהן יכולה המערכת המשפטית להתמודד עם תופעה זו. אולם, כבי שופטת שפירא רואה את הפתרון לא רק במישור המשפטי כי אם גם במישור החברתי: "אין להסכים עם הגישה הרואה באלימות מגיפה עולמית - תרבותית אשר יש להשלים עימה, לנסות רק למזער את הנזק ולהעניש בחומרה יתרה את המשתמשים בה. ככל שמדובר בטיפול וחינוך הנוער - גישת "ההשלמה" עלולה להיות הרסנית לטווח הארוך. גם ענישה שאין לצידה ניסיון לטיפול

בשנים האחרונות חלה החרפה בממדי האלימות של בני נוער בארץ ובעולם. ארה"ב הזדעזעה בשנתיים האחרונות עקב מספר מקרי רצח של תלמידים ומורים בבתי ספר, דוגמת הרצח ביום 20.4.99 בתיכון קולומביין בעיירה ליטלטון (קולורדו) על ידי שני נערים מבית הספר.

גם בארץ, לצד מקרי תקיפות בני נוער בודדים על ידי חבריהם בדיסקוטקים, דווח על מקרי אלימות שיטתית וקבוצתית של בני נוער כלפי בני נוער אחרים, כגון האונס בקיבוץ שמרת או האונס ע"י שבעת הנערים בבת כיתתם ברמת השרון, ורצח נהג המונית דרק רוט על ידי שני נערים בני טובים מהרצליה. מקרים אלה זעזעו את המדינה בשל הממדים ומידת האכזריות שבהם אולם בסיכומו של דבר אין הם משקפים את האלימות ה"גלויה" והיומיומית המתרחשת מידי יום בבתי הספר וברחובות עיר.

בשנים האחרונות, מתרבה החשיפה שלנו לדיווחים בעיתונות על אלימות בכלל ועל אלימות בתוך המשפחה בפרט. כך, לדוגמה, מקרי רצח של נשים על ידי בעליהן הגיעו בשנת 2000 לשבעה עשר, שיא מאז שנת 1994 שבה נרצחו "רק" 13 נשים³. לאחרונה נשפט איש למאסר עולם על רצח אשתו אחרי למעלה מ-20 שנות נישואין⁴. כפי שיתברר בהמשך, התופעה של אלימות במשפחה משליכה על אלימות של ילדים ובני נוער שאף היא במגמת עליה. לפי נתוני המשטרה⁵, מספר התיקים הפליליים שנפתחו לקטינים ומספר התיקים שנגנזו בהליך אי-תביעה נמצא

ד"ר דניאל גוטליב, פסיכולוג, סגן מנהל מכון "שינוי" - הרצליה

ולשינוי ההתנהגות - לא תועיל למיגור תופעת האלימות מיסודה, וסופנו כי ייצא שכרנו בהפסדנו".

"ניסיונות להיאבק באלימות באופן נקודתי : בביה"ס, (באמצעות נוכחות משטרתית גדולה יותר), במקומות בלוי וברחובות, בענישה מחמירה וכד' - אין בהם די. אלה מתמקדים בסימפטומים ולא במוקד הבעיה, בתוצאות ולא במניעה".

"מזווית הראייה של שופט נוער בעל ניסיון, האמון על פי החוק על טיפול ושיקום של משפחות וילדיהן מלידתם ועד בגרותם, ניתן לקבוע כי: המשפחה והטיפול המערכתי המשולב בה ויילדיה".

"ילד אינו גדל באקום, ובדרך כלל הרקע המשפחתי הוא המתווה את דרך גידולו והתפתחותו. ילד שגדל באווירה אלימה, חשוף לאלימות בין הוריו או נתון בעצמו להתעללות ולפגיעה - נמצא בסיכון גבוה ועלול להפוך למתבגר ולבוגר אלים".

בגליון 26 של "רפואה ומשפט" הופיע מאמר של יעל הרמל וציפי נחשון, שתיהן ממשרד העבודה ורווחה, בו הן מתארות את ההתמודדות של המשרד בבעיה של אלימות בתוך המשפחה.

מסתבר, כי גם בחברה הישראלית קיימות תופעות קשות של אלימות פיזית, מילולית ומינית - שמחמירות עם הזמן. מאמר זה מנסה לעמוד על המרכיבים הפסיכולוגיים הגורמים להתנהגות אלימה וכן לבדוק אפיקי טיפול אפשריים.

התפקיד של אלימות

גם דברים שליליים באים למלא צורך מסוים. ככל שניתן להבין את הצורך הזה, כך ניתן יהיה ביתר קלות למצוא דרכים חלופיות ובריאות יותר למילוי החסר הזה. חוקרים⁴ ניסו להבין את הצורך של ילדים בהתעסקות באלימות בכלל, וסוגים ספציפיים בפרט. כך, לדוגמא, אובחנו ארבעה סוגי אלימות אצל מתבגרים - התנהגות אגרסיבית, שוד, אלימות של כנופיות ואלימות בהקשרים רומנטיים. במקביל נבחנו הצרכים שסוגי אלימות אלה ממלאים עבור בני הנוער.

אצל ילדים קטנים, משחקים בעלי גוון אגרסיבי משמשים ליצירת קשר עם ילדים אחרים, ללימוד כישורי התעמתות ולביסוס המעמד של הילד בחברה. כאשר התנהגות כזאת מתמידה ונועדה להשגת שליטה על ילדים אחרים, היא נחשבת

לבריונות והינה אחד מהניצנים של התנהגות אנטי-חברתית ואגרסיבית. המשחק האלים עלול להמשיך אל תוך גיל ההתבגרות, אם אין למתבגר דרכים אחרות לבסס את מעמדו, כגון הצלחה בלימודים. הכנופיה הינה גוף חברתי סגור ומבודד המבוסס על כוח ואלימות כאמצעים להשיג מעמד, הגנה והזדהות. בכנופיה מודגשים הכוח והגבריות וקיימת נכונות להשתמש בכוח לפתרון בעיות, כך שחבר כנופיה יכול בקלות יחסית להגרר לעימות פיזי. גניבות מבטאות התנהגות אלימה נפוצה בקרב בני נוער משכונות מצוקה, במיוחד לקראת סוף גיל ההתבגרות. גניבות והפרות חוק הן סימנים חיצוניים למעמד חברתי ובטחון עצמי עבור נוער זה. אלימות בהקשר של יחסים בין בני זוג מהווה אמצעי להשגת שליטה, כוח ומרות.

חוקרים, זיהו חמש מטרות של מתבגרים, היכולות להוביל להתנהגות אלימה: (1) השגת מעמד חברתי, (2) השגים חומריים, וזהות חברתית, (3) כוח, (4) צדק חברתי ושליטה חברתית ו- (5) התנגדות לסמכות.

הגורמים לאלימות ילדים ונוער

הצעד הראשון בפתרון כל בעיה היא הבנת האטיולוגיה, כלומר להבין ממה נובעת הבעיה. כאשר מדובר בתופעה כמו אלימות, יש לקחת בחשבון כי מקורה בשילוב של בעיות ברמות שונות. היות וקשה להצביע על גורם ממוקד אחד ויחיד, יש צורך לעמוד על מרכיבים שונים מתחומים שונים על מנת להבין את מקור הבעיה.

תיאוריות על התפתחות האלימות

קיימות מספר תיאוריות לגבי האופי, התפקיד ואופן ההתפתחות של אלימות⁵. מרכיבים ביולוגיים נחשבים כמשפיעים על התנהגות אלימה אם כי אין הוכחה כי מרכיבים אלה לבדם, ללא השפעות אחרות גורמים להתנהגות אלימה או לנטייה להתנהגות אלימה.

פסיכולוגים חברתיים סבורים כי האלימות הינה התנהגות נלמדת. האדם אינו נולד עם נטיות אלימות אלא לומד התנהגות כזאת על ידי צפייה במודלים, במיוחד כאשר מודלים אלה הינם דמויות חשובות או נערצות בעיני אנשים. דרך הצפייה בדמויות אלה, אנשים לומדים לא רק להגיב באלימות אלא גם כלפי איזה דמויות ובאיזה מצבים "מותר" להגיב באלימות.

פסיכולוגים קוגניטיביים סבורים כי האלימות מתפתחת כתוצאה מהאופן בו האדם רואה ומפרש את עולמו, חוויות קודמות שלו,

הסיבתיות שהוא מיחס לאירועים, ומצב הרוח שלו.

בשלהי מלחמת העולם השנייה, הפסיכולוגית והפסיכואנליטיקאית אנה פרויד דנה בנושא אלימות בילדים.⁸ בכתביה היא דחתה את דעתם של הטוענים כי מלחמת העולם העניקה אפשרות מיוחדת ללמוד על תגובות אלימות של ילדים בשל רמות האלימות הגבוהות להן נחשפו. לעומת זאת, טענה אנה פרויד כי אלימות אצל ילדים קיימת מקדמת דנא - יעידו שיטות הענישה הקשות אשר אומצו במהלך השנים להוציא את ה"רע" מהילדים - אלא שהפסיכולוגים העדיפו שלא לראות את הפן הפחות יפה של הטבע האנושי, במיוחד בכל הקשור לילדים.

לפי תורת הפסיכואנליזה, פרויד מתארת גישות שונות בהתפתחות ההתנהגות האלימה. גישה אחת רואה בדחף האגרסיבי מרכיב אינהרנטי של תהליך התפתחות נורמלי של כל ילד. האגרסיביות היא דחף טבעי, יוצרת לחץ פנימי וחייבת למצוא לעצמה פורקן. ככל שהילד גדל, הוא לומד לרסן דחפים כאלה ולנתב אותם בדרכים המקובלות בחברה. גישה אחרת רואה באגרסיביות תגובה לדחפים אחרים שאינם מוצאים לעצמם פורקן. פרויד מסבירה כי לפי כל התיאוריות, בשלב מסוים הדחפים האגרסיביים מאיימים על הילד וגורמים לו לחרדה ועל כן הוא מחפש דרכים להפטר מהרגשות אלה, אם על ידי כיבוש הדחפים, הדגשת נטיות אחרות כגון עדינות, דאגת יתר גבי בטיחות ובריאות, או השלכתם על אחרים, כמו לדוגמה, על אנשים הקרובים אליו מהם הוא מתחיל לפחד. פרויד מסכמת ואומרת כי קיפוח צרכים בסיסיים של ילדים כתוצאה מדחיה והזנחה רגשית, מוליד תגובות אגרסיביות לא נורמטיביות לתסכולים הנורמטיביים להם חשוף כל ילד.

אלימות ילדים ונוער בהקשר הרחב יותר

כאמור, אלימות ילדים ונוער איננה מתקיימת בחלל. היא קשורה קשר הדוק לתופעות אחרות. אמנם קשה לקבוע מה גורם למה, אולם ברור כי אלימות בני נוער מתחילה ומתקיימת פעמים רבות כחלק מקונסטלציה רחבה יותר של בעיות. כך לדוגמה, נמצא⁹ כי השכיחות של בעיות בבריאות הנפש, שימוש בסמים, נשירה מבית הספר והתנהגות פושעת גבוהה יותר אצל נוער אלים מאשר אצל נוער לא-אלים. הקורלציה בין אלימות לבין בעיות אחרות, ללא קשר לשאלת הסיבתיות, מצריכה התייחסות לאלימות נוער בנוסף לפן הצר של ההתנהגות האלימה, גם מהקשר הרחב יותר של הבעיות הנוספות שהוזכרו.

שטאוב¹⁰ התמקד בתהליך הסוציאליזציה של הילד כמקור

להתפתחות של התנהגות אלימה. השקפות עולם של ילדים אלה, היחס שלהם לחברה הסובבת, חשיפה לאלימות בתוך הבית והנורמות החברתיות של הסביבה משפיעים על התפתחות של התנהגות אלימה. ככל שהילד רואה את סביבתו כעוינת יותר, וככל שקיימת לגיטימציה לא לראות את הזולת כשווה ערך וזכויות, כך גדל הסיכוי להתנהגות אלימה. הדה-לגיטימציה שהחברה הגרמנית עשתה ליהודים לפני מלחמת העולם השנייה איפשרה לגרמני המתורבת המצוי לשתף פעולה עם תוכניות אשר נועדו לפגוע ביהודים. בחברה הגרמנית רווחה האמונה כי היהודים אחראיים לבעיות של גרמניה וכי בשל המקור הגזעי שלהם, אינם בעלי אותן זכויות. כאשר קבוצת נוער אחת משתכנעת כי קבוצה אחרת הינה בעלת זכויות פחותות או מעמד חברתי נחות, קל יותר לנהוג כלפי אותה קבוצה באלימות בלי נקיפות מצפון. שטאוב מציין גם כי אצל ילדים החשופים לתנאי מחיה קשים, להורות קשה, לחוסר גבולות, לעוני ולאפליה ישנה סכנה להתפתחות של התנהגות אלימה.

השפעת הטלוויזיה על אלימות ילדים ונוער

דיון באלימות ילדים ונוער אינו שלם מבלי להתייחס להשפעה של טלוויזיה על אוכלוסיה זו. מחקרים רבים עסקו בהשפעות של צפייה באלימות בטלוויזיה לבין התנהגות אלימה של ילדים. החומר אשר הצטבר עם השנים מעיד בצורה ברורה על קשר נסיבתי בין צפייה באלימות לבין התנהגות אלימה. הקשר הזה מוסבר באמצעות תיאוריות פסיכולוגיות שונות. תיאורה אחת לדוגמה: ילד לומד דפוסים אלימים על ידי צפייה בדמויות שהוא מעריך ולאחר מכן מחקה את הדמויות האלה. ילדים הצופים רבות באלימות עלולים לפתח אטימות לסבל של הזולת, במיוחד כאשר האלימות מבימת וסף הכאב של השחקנים אינו קשור למציאות. כאשר הדמות האלימה היא דמות נערצת, הדבר עשוי לעודד ילדים להתנהגות דומה.

על אף דרישות חוזרות ונשנות של פסיכולוגים שמופנות לתעשיית הטלוויזיה להפחית את רמת האלימות ולהציג אותה בצורה אמיתית יותר, תוכניות כאלה ממשיכות להציג אלימות כדבר הרואי וזוהר. הצופים לומדים להשתמש באלימות לפתרון בעיות, מה גם שהקרבות אינם נפגעים פגיעות של ממש אלא להפך, ההתנהגות האגרסיבית איננה זוכה לענישה. הצופים אינם רואים שום ביטוי של חרטה אצל מבצעי האלימות. אדרבה, לעתים קרובות, ה"רעים" זוכים לשבחים ואהדה של הסביבה.¹¹

כדאי לציין את דברי מבקר המדינה: "כאמור, הוועדות שהוקמו בישראל בעשור האחרון כדי לעסוק בנושא הטיפול באלימות,

המליצו לפעול לצמצום השפעתם של גורמים שמחוץ למערכת החינוך המעודדים אלימות, ובהם סרטים אלימים המוקרנים בטלוויזיה ובקולנוע. בין היתר הומלץ לתקן תקנות לסינון האלימות בתכניות הטלוויזיה המשודרות לילדים ונוער... הביקורת העלתה, כי עד כה לא נעשתה פעולה ממשית של בקרה על האלימות בסרטים ובתכניות הטלוויזיה המיועדות לילדים ונוער" (הדגשה שלי).¹²

עוד נמצא, כי "בשליש מהתוכניות הועבר מסר בלתי מפורש שמותר להשתמש באלימות למטרות חיוביות". לדברי עורכי המחקר, "מסרים מסוג זה נותנים לגיטימציה להתנהגויות אלימות ומטמיעים גישה לפיה המטרה מקדשת את האמצעים. מסר הגורס שחשוב שהטובים יראו לרעים שגם הם חזקים ויכולים להיות אלימים מטפח תפיסה חברתית גברית כוחנית". בתכניות הטלוויזיה הועברו גם מסרים שלפיהם, "אלימות גוררת אלימות" ו"אי אפשר לעצור אלימות". לדברי עורכי המחקר, מסרים כאלה "מטפחים תמונת עולם אכזר שבו האלימות היא בלתי נמנעת". התברר, כי רוב מעשי האלימות שנצפו היו מעורבים גברים. לדברי החוקרים, "יש לראות בחומרה הצגה חוזרת ונשנית של התנהגות אלימה כדרך התנהגות שכיחה בין גברים בתוכניות לגיל הצעיר. חשיפה מצטברת להתנהגות מסוג זה מטפחת סוציאליזציה של בנים לתרבות גברית כוחנית כבר מגיל צעיר ביותר. השפעתה היא השפעה מצטברת המטפחת אימוץ סגנון התנהגות שעשוי בגיל מאוחר יותר להפוך לסגנון התנהגות מוכלל, שאינו מוגבל לסיטואציות בין גברים אלא מוחל גם על התנהגות אלימה של גברים כלפי נשים וילדים".

לסיכום: על פי ממצאי המחקר, רמת האלימות בשידורי הטלוויזיה לילדים בישראל גבוהה מזו שנמצאה בארצות הברית ובאירופה. עורכי המחקר הדגישו, כי פעמים רבות האלימות בסרטים לילדים מוצגת "בצורה סכמטית ללא הצגת תוצאותיה... ללא סבל ועם התאוששות מידית של הקורבן", וכך מתחזק פוטנציאל החיקוי של אותן התנהגויות מסוכנות בקרב הילדים. בהקשר זה הזכירו החוקרים את הסיפור שהתפרסם בעיתונות העולמית במאוס 2000 על

ילד בן שש שירה למוות בחברתו לכיתה בכוונו אקדח לרקתה, וציינו ש"קשה להניח שהילד צפה מראש את התוצאה הקטלנית של פעולתו".

על אף שהמחקר מצביע על קשר בין צפייה באלימות לנטיה להתנהגות אלימה, יש להיזהר ממשקנות מרחיקות לכת ולא לקשור קשר ישיר בין צפייה באלימות להתנהגות אלימה. יש לקחת בחשבון כי ישנם משתנים אחרים המשפיעים על התנהגות אלימה של ילדים כגון המסרים החינוכיים אותם

גם בארץ נמצאו תוכניות טלוויזיה מלאות מקרי אלימות. דו"ח מבקר המדינה מביא סיכום של ממצאים ממחקר בנושא "אלימות בתוכניות טלוויזיה לגיל הרך" מיולי 2000 אשר נעשה עבור משרד החינוך על ידי "מועצת ארגוני הנשים בישראל". וכך מסכם מבקר המדינה: "להלן הממצאים העיקריים של המחקר: במחצית מהתכניות ששודרו לגיל הרך בשבוע הנסקר היתה אלימות. בסך הכול נרשמו 837 תקריות אלימות במשך 3,997 דקות שידור - תקרית אלימה בכל 4.8 דקות צפייה.

מקבל הילד, האוירה המשפחתית בה הוא גדל, הדימוי העצמי שלו, המידה בה ההורים משגיחים על הילד ומעורים בחייו והיכולת של הילד לפתור בעיות באמצעים אחרים.

מחקרים שונים מצביעים כך, ניתן להגיע למסקנה שצפייה באלימות הינה מרכיב היכול להשפיע על התנהגותם של ילדים, וטוב תעשה החברה אם תשקול להטיל ביקורת הדוקה יותר על תוכן התוכניות ועל כמות האלימות המשודרת. בענין זה התייחסה חנה תדהר¹³ והציעה דרכים בהן המועצה הלאומית לשלום הילד תוכל לפעול להגברת של צפייה חיובית בטלוויזיה ומאידך תוכל למתן את הסכנות הטמונות בצפייה בסרטים העשויים להגביר את האלימות אצל ילדים. היא גם הדגישה את הצורך לערב יותר את ההורים בצפייה בטלוויזיה של ילדיהם.

אלימות בבית הספר

בית הספר בארה"ב, מהווה זירה מרכזית של אלימות ילדים ונוער, אם כי על פי הדיווחים, לא חלה עליה משמעותית בשיעור האלימות בבתי ספר בעשר השנים האחרונות¹⁴. מעבר למקרים יוצאי הדופן אשר התפרסמו לאחרונה, מזה שנים רבות רשויות החינוך מתמודדות עם תקיפת ילדים במתחמי בתי הספר, בדקירות, בשוד, בפעילות כנופיות ובסחיטת ילדים על ידי ילדים אחרים. גלאי מתכת אינם כבר דבר זר בכניסה לבית ספר תיכוניים רבים במרכזים העירוניים. לאחר האירועים הקשים של השנים האחרונות, נשאלה שאלה לגבי היכולת לנבא התנהגויות חריגות המסוג הזה. עם זאת הספרות¹⁵ מצביעה על קשיים עקרוניים בניבוי התנהגות כזאת: ראשית מדובר בהתנהגות בלתי שכיחה, וכל דבר בלתי שכיח קשה לניסוי. שנית, התנהגות אלימה קשה תלויה במצב, כלומר היא עשויה להתפתח רק בהקשר חברתי מסוים אשר קשה לזהות מראש. שלישית, מדובר במתבגרים אשר אינם בעלי אופי בשל ונתונים לשינויים רבים בהתפתחותם הפיזית, הרגשית, השכלית וכו', לכן קשה לבנות כלים אבחנתיים מהימנים. התנהגויות פזיזות אשר אצל מבוגרים נחשבות כבלתי נורמטיביות, נחשבות אצל מתבגרים כנורמטיביים. רביעית, עדיין לא ברור איזה התערבויות עשויות להועיל אצל בני נוער בעלי נטיה לאלימות. הספרות מראה יעילות מוגבלת מאוד לכל סוג של טיפול והתערבות ספציפית שלא בהקשר לתוכנית טיפולית רחבה יותר. אמנם קשה לנבא אלימות בבתי ספר, אולם ניתן לפעול לפי מודל של ניהול סיכונים (risk management) בו מנסים לזהות סימני אזהרה מוקדמים (early warning signs) המצביעים על מצוקה. מניעת אלימות בבית הספר מחייבת לא רק בקרה מתמדת של

ילדים בעלי סימנים ממוקדים אלא גם שיתוף פעולה בין מסגרת בית הספר למסגרות אחרות בקהילה, מתוך הנחה שאלימות בבית הספר קשורה למה שקורה בבית הספר וגם לחיים של הילד מחוצה לו.

בספרות המקצועית מוזכרים אלמנטים המהווים גורמי סיכון אשר עשויים להוות הגנה מפני אלימות בבית הספר¹⁶. המשתנים המהווים גורמי סיכון לאלימות הם:

1. **משתנים שמקורם במשפחה:** הזנחה, חוסר השגחה מספקת, שיבושי תקשורת, אלימות במשפחה ושיבושים במבנה המשפחה.
2. **משתנים שמקורם בפרט:** התנהגות אלימה מוקדמת, היפראקטיביות, בעיות נוירולוגיות והפרעות בחשיבה והבנה חברתית.
3. **משתנים שמקורם ברמה החברתית:** חברות בכנופיה, התנהגות פושעת של אחים או חברים.
4. **משתנים סביבתיים:** שכונות עוני, מגורים באזורים מוכי פשע, העדר מסגרת קהילתית מסודרת.

לעומת אלה, נמצאו מספר משתנים המעניקים חיסון בפני אלימות נוער כגון: רמה גבוהה של השגחה הורית קשר בדיא בין הורים לילדים, הרמוניה במשפחה ומעורבות האב.

אלימות והמשפחה

המסגרת המשפחתית יכולה לתרום רבות להתפתחות או למניעת התנהגות אלימה אצל ילדים. ישנו מחקר¹⁷ מראה כי שילוב של התנהגות אלימה בין אחים לבין צורת הורות דוחה וביקורתית עם ענישה גופנית, יכול להוליד התנהגות אלימה אצל ילדים.

במאמר המסקר מחקר בענין ההשפעה של חשיפה לאלימות על ילדים¹⁸, Osofsky קבעה כי ילדים רבים הגדלים בערים, חשופים לאלימות בסביבתם וקיים יחס מובהק בין החשיפה לאלימות לבין קונפליקט בתוך המשפחה. כן עולה קשר מובהק בין החשיפה של ילדים קטנים לאלימות לסימפטומים של Post Traumatic Stress Disorder¹⁹. ילדים מפגינים סימפטומים כמו הפרעות שינה, קשיי ריכוז, ירידה במוטיבציה לשלוט בסביבה שלהם. Osofsky¹⁸ סבורה כי החשיפה לאלימות עלולה להפריע בשלבי ההתפתחות הנורמטיביים של הורים וילדים.

במהלך השנים האחרונות שיעור הגירושין בארץ ובעולם נמצא במגמה של עליה. לאנשי מקצוע רבים נדמה כי רמת העוינות המאפיינת את תהליכי הגירושין הולכת וגוברת וכך גם

ההתנהגות האלימה של הורים - פיזית ומילולית - האחד כלפי השני. במקרים רבים הילדים חשופים לאלימות ולעוינות הזאת, ודווקא ההורים האמורים להעניק לילד תחושה של בטחון - הם המגבירים את החרדה שלו. חשיפת ילדים לאלימות ההורים וקושי שלהם לפתור בעיות בצורה עניינית ובריאה חושפים ילדים אלה לסכנה גבוהה יותר של התנהגות אלימה.

מספר חוקים דנים בנושא של אלימות בכלל ואלימות במשפחה בפרט. תיקון מוצע לחוק למניעת אלימות במשפחה מטיל חובת דיווח על בעלי תפקיד כמו רופא, פסיכולוג, עובד סוציאלי, אחות, קרימינולוג או שוטר, אשר להם "יסוד סביר לחשוב שנעברה באדם עבירה המורה של פגיעה בגוף על ידי בן זוגו." תיקון מוצע זה לחוק דומה לנאמר בחוק העונשין²⁰ לגבי אלימות כלפי חסרי ישע אולם מעורר התנגדות במשרד הבריאות, במשרד העבודה והרווחה ואצל ארגוני נשים²¹ וזאת מחשש שחובת דיווח תרתיע נשים מלהתלונן. המתנגדים טוענים כי יש להשאיר לנשים את ההחלטה האם לפנות למשטרה.

הנושא של התערבות הרשויות במשפחות בגלל אלימות עלה לכותרות בצורה חדה מאוד בעקבות פסיקת בית המשפט העליון ביום 25.1.00, בערעור על הרשעה בבית המשפט המחוזי בדבר התעללות אם בבנה²². בפסק הדין קבעה כבי' השופטת דורית ביניש בדעת הרוב:

"30. ...התשובה הראויה היא כי במצב המשפטי, החברתי והחינוכי שבו אנו נתונים, אין להתפשר על חשבון סיכון שלום ושלמותם של קטינים. יש גם להביא בחשבון, שאנו חיים בחברה בה האלימות פושה כנגד; היתר לאלימות "קלה" עלול להידרדר לאלימות שחומרתה רבה. אין לסכן את שלמות גופו ונפשו של קטין בענישה גופנית כל-שהיא; אמת המידה הראויה צריכה להיות ברורה וחד משמעית, והמסר הוא כי אין ענישה גופנית מותרת."

התופעה של הכאת ילדים איננה מתקיימת באקום והשלכותיה הינן מעבר למכה הנקודתית אותה מקבל הילד הספציפי.

ההשפעה של הכאת ילדים הינה הרבה מעבר לכאב ולעלבון הרגעי הנגרם לילד. אמנם ייתכן ולאחר קבלת מכה הילד "לומד" לא לחזור על מעשה ספציפי, אולם הנזק הנפשי המתמשך - במיוחד לילדים הסופגים מכות בשיטתיות ובתדירות גבוהה - גובה מחיר כבד בהתפתחות הילד, מה גם שגדלים הסיכויים כי הילד בעצמו יהפוך להורה מכה אם על ידי זה שהוא לומד מדגמת ההורים ועם על ידי הזדהות עם התוקפן. מעבר לבעיה הפרטנית של הילד המוכה, יש בהחלט מקום לחשוש כי הכאת ילדים תורמת לאלימות הכללית הגוברת בחברה - בין היתר

התופעה המדאיגה של אלימות של ילדים נגד ילדים אחרים - בכך שהיא מלמדת את הילדים כי ניתן להשתמש באלימות - במיוחד נגד אלה החלשים מאתנו - בתור אמצעי לפתרון בעיות, וזאת מבלי לגלות לחוש שום אמפתיה - הזדהות רגשית עם הזולת.

אנו נמצאים בעידן בו יציבות המשפחה - הערובה הכי טובה לבריאות נפשם של ילדים - מתערערת מכיוונים שונים. דווח לאחרונה כי שיעור הגירושין בארץ נמצא בעליה (הארץ 24.1.00) מה שמגדיל את מספר הילדים - כ-150,000 כיום - הגדלים בבית חד-הורי עם כל הקשיים הטכניים והכלכליים המשתמע מכך.

המשפחה היא הגוף העיקרי שצריכה לתת לילדים חינוך. חיזוק המשפחה על ידי הקצבת משאבים כלכליים וחברתיים ועל ידי העלאת הנושא לראש סדר היום הציבורי יוכל לא רק להוריד את שיעור הכאת ילדים על ידי הורים אלא גם לשפר את היכולת של הורים לתת חינוך חברתי ופסיכולוגי טוב יותר לילדיהם ובכך לגדל דור של ילדים בריאים יותר בנפשם אשר יוכלו לבנות חברה ישראלית יותר אנושית ופחות אלימה.

דיון

כמו בעיות אחרות הפוקדות את החברה ככלל, כך גם אלימות ילדים ונוער אינה ניתנת להסברים קלים ופתרונות זמינים. אדרבא, קיימת תחושה כי ככל שאנו מודעים יותר לבעיה וככל שנכתב עליה יותר, כך היא הולכת וגוברת. לפיכך, יש לאמץ ראייה כללית עד כמה שניתן לגבי התופעה על מנת לזהות את המרכיבים התורמים לאלימות ילדים ונוער ואת המרכיבים הממתנים את התופעה.

הסטיסטיקה מצביעה כי שיעור האלימות אצל ילדים ונוער נמצא בעליה. מכלי התקשורת אף נדמה כי מעשי האלימות נעשים תמורים ואכזריים יותר. אמנם בארץ אין עדיין מקרים קשים של הרג שיטתי של ילדים ומורים בבית הספר כפי שהיו לאחרונה בארצות הברית, אולם אין בהעדר מקרים כאלה כדי להצביע שלא קיימת בעיה המורה. אין להישען על זרי דפנה. דינמיקה אשר יכולה להוליד מקרים שכאלה, גם מולידה את המקרים היומיומיים יותר ומתקשרים פחות של קטטות, סחיטות, מכות ודקירות.

הספרות והניסיון מצביעים שלא רק שאין פתרונות פשוטים אלא גם שאין פתרון אחד. מדובר בבעיה אשר מקורה בתוך כלל המערכות בהן חי הילד, כך גם הפתרון חייב להתייחס לכל

הורים יש לציין מדריך להורים של המועצה הלאומית לשלום הילד²⁵. בארה"ב, התאגדו ההסתדרות הפסיכולוגית ורשת הטלוויזיה MTV לחינוך ילדים מול סימנים של אלימות²⁶.

כאשר נער מגיע למערכת המשפטית, ייתכן וכבר מאוחר מדי להחיל בהליך טיפולי. הטיפול צריך לבוא בשלבים מוקדמים יותר, אם בתור מניעה ואם בתור התייחסות לסימנים מוקדמים של התנהגות אלימה. קיימת נטייה להתייחס בסלחנות לגילויים ראשוניים של אלימות מתוך רצון לקוות כי הדברים לא יחזרו על עצמם וכי מדובר ב"ילדים טובים". מערכות הרווחה והמשפט אינן ממהרות לחדור לאוטונומיה של המשפחה כדי לטפל בילדים כאלה. אם זאת, בדיקה בעברם של בני נוער הנוהגים באלימות קשה, מגלה סימנים מוקדמים לאלימות עוד בגיל צעיר.

מעבר למתן פסקי דין, נראה כי בית המשפט יכול למלא תפקיד נוסף אולי חשוב יותר, בהתמודדות עם אלימות בכלל ואלימות נוער ואלימות במשפחה בפרט. זאת בכך שיקח על עצמו תפקיד טיפולי מעבר לתפקיד המשפטי הרגיל. גישה זו, (therapeutic jurisprudence), יוצאת מההנחה כי מערכת המשפט – החוקים, המדיניות ואנשי החוק השונים – הינה חלק מהמערכת הכוללת הקשורה לאלימות ובשל כך יכולה להשפיע על חיזוקה או מיגורה²⁷. למטרה ולבית המשפט כוח והשפעה דינמיקה של אלימות נוער ומשפחה היכולים להשפיע ואף להכריע על התוצאות. ככל שבתי המשפט יבינו יותר את הדינמיקה של אלימות, כך יוכלו לפעול בצורה יעילה יותר הן מבחינת מהירות התגובה שלהם והן מבחינה אופן התגובה.

בסיכומו של דבר, המפתח למיגור התופעה של אלימות ילדים ונוער, נמצא בידי המבוגרים. ככל שמוסדות החברה והמדינה יצליחו לגבש תוכנית כוללת של חינוך, מניעה, זיהוי מוקדם וטיפול פסיכולוגי ומשפטי כך ניתן יהיה למזער את ממדי התופעה הקשה הזאת. התייחסות נכונה למשפחות במצוקה, לתרבות הפוליטית, לתוכן תוכניות הטלוויזיה וכן דוגמא אישית נאותה של פרנסי החברה, עשויים להשפיע לטובה על הורדת רמת האלימות בקרב בני הנוער.

הגורמים הקשורים לחייו, למרכיבי האישיות שלו, למבנה משפחתו, למסגרת בית הספר, לתהליכים חברתיים רחבים יותר ולמערכת המשפטית. בהיות בעיית האלימות מורכבת מאוד, נחוצים יותר מאמצים במניעה וזיהוי מוקדם על מנת לתת את הטיפול כאשר עוד יש סיכוי שתהיה לו תועלת. על אף הגישה הטיפולית של בית המשפט לנוער, בית המשפט בסופו של דבר מוגבל על ידי הוראות החוק, והכלים הטיפוליים העומדים לרשותו הינם מוגבלים.

כאשר לוקחים את ממצאי המחקר כמקשה אחת, עולה הצורך לפעול לחיזוק המשפחות והקהילות בהן גדלים הילדים. ללא קשר לתיאוריה אותה מקבלים בתור הסבר להתפתחות של התנהגות אלימה בילדים ונוער, אין כל ספק כי ככל שהילד יגדל באוירה רגועה, עקבית, ומעניקה יותר, כך יקטנו הסיכויים להתפתחות של התנהגות אלימה. אמנם הימצאות בשכונות מצוקה הינה אחד המשתנים הקשורים להתנהגות אלימה, אין זה מבטיח שתפתח התנהגות אלימה אם קיימת מעורבות משפחתית מתאימה²⁸. כך גם התברר בתוך שפע כלכלי איננה נותנת חסינות מוחלטת מפני התנהגות אלימה. אדרבה, נראה כי הגורם המשפחתי הינו חשוב יותר מהגורם הסביבתי וכי לא די בכך שהורים מעניקים לילדיהם את צרכיהם הפיזיים והגשמיים ביד רחבה אם אין ביכולתם גם להושיט יד מכוונת לעבר ילדיהם.

למרבה הצער, טרם נמצא פתרון לבעיית האלימות, ואם אכן קיים דחף אלים בתוך כל אחד מאתנו, כפי שסבור חלק מהפסיכולוגים, גם לא ניתן לבער את הנגע הזה לגמרי. עם זאת, ניתן בהחלט ליישם את הלקחים מהמחקר הפסיכולוגי על מנת למזער את התופעות של אלימות בחברה בכלל, ואצל ילדים בפרט. ניתן לנסות לתעל את הדחפים הטבעיים לכיוונים חיוביים ומקובלים יותר מבחינה חברתית, מה שנקרא סובלימציה²⁹.

אנשי המקצוע מצביעים על צורך בגישה מערכתית להתמודדות עם הבעיה של אלימות ילדים ונוער. יש להקדיש את המאמצים בתחומים של חינוך ילדים, חיזוק משפחות, הגברת המודעות של החברה ודרכי טיפול של הרשות השופטת. בתחום של חינוך

מקורות והערות:

1. "הארץ" 25.4.01: חובת דיווח עלולה להרתיע נשים מלהתלונן.
2. "הארץ" 7.6.01: מאסר עולם לאורי גרשוני שרצה את אשתו בשאר ישוב.
3. מבקר המדינה, דו"ח שנתי 51 ב', 2001, עמוד 54
4. וילנאי, מ. (נובמבר, 2001) אלימות נוער בבתי ספר. רפואה ומשפט 301-298, (26)
5. שפירא, ת. (נובמבר, 2001) אלימות ילדים ובני נוער – היבט משפטי. רפואה ומשפט 289-297, (26)
6. Fagan, J. & Wilkinson, D.L. (1998). Social Contexts and Functions of Adolescent Violence. In D.S. K.R. Williams (Editors), Violence in American Schools: A New Perspective, & Elliott, B. Hamburg (pp. 55-93). New York, NY: Cambridge University Press
7. ראה לדוגמא:
Baron, R.A. et al. (1998) Exploring Social Psychology. Boston: Allyn and Bacon.
8. Freud, A. (1949) Notes on Aggression. In The Writings of Anna Freud, Volume IV 1945-1956. New York: International Universities Press
9. Ellickson, P. et al. (1997) Profiles of Violent Youth: Substance Use and other Concurrent Problems. American Journal of Public Health. 87(6), 985-991
10. Staub, E. (1996) Cultural-Societal Roots of Violence: The Examples of Genocidal Violence and of Contemporary Youth Violence in the United States. American Psychologist, 51(2), 117-132.
11. ראה: APA Monitor, June, 1998, Volume 29 (6).
12. מבקר המדינה דו"ח שנתי 51 ב', 2001, עמוד 58
13. תדהר, ח. (1999) חשיפה של ילדים לטלוויזיה והשלכותיה על שלום הילד. מתוך: ילדים בישראל על סף האלף הבא. ירושלים: המועצה הלאומית לום הילד.
14. ראה מאמר סקירה:
Mulvey, E.P. and Cauffman, E. (2001) The inherent limits of predicting school violence. American Psychologist, 56(10), 797-802.
15. ראה לעיל, ה.ש. 14
16. Evans, G.D. & Rey, J. (2001) In the Echoes of Gunfire Professional Psychology Research and Practice. 32(2), 157-164.
17. Garcia, M. M.; et al (2000). Destructive Sibling Conflict and the Development of Conduct Problems in Developmental Psychology. 36(1) 44-53 Young Boys.
18. Osofsky, J. (1995) The Effects of Exposure to Violence on Young Children. American Psychologist, 50(9), 782-788.
19. Diagnostic and Statistical Manual IV-R, American Psychiatric Association, Washington, D.C.
20. חוק העונשין התשלי"ז (1977) סעיף 368
21. ראה לעיל 1
22. ע"א 4596/98 פלונית נגד מדינת ישראל (לא פורסם)
23. Gorman-Smith, D. et al. (1996) The Relation of Family Functioning to Violence Among Inner-City Minority Youths. Journal of Family Psychology 10(2), 115-129
24. ראה לדוגמא:
Brenner, C.B. (1974) An Elementary Textbook of Psychoanalysis. Anchor Books: Garden City: pp 95.
25. קדמן, י. וגילת, מ. חינוך ללא אלימות: מדריך להורים. המועצה הלאומית לשלום הילד. ירושלים.
26. Peterson, J.L. & Newman, R. (2000) Helping to Curb Youth Violence: The APA-MTV "Warning Professional Psychology: Research and Practice (31), 5, 509-514. Signs" Initiative
27. ראה לדוגמא:
Simon, L.M.J. (1995). A Therapeutic Jurisprudence Approach to the Legal Processing of Domestic Violence. Psychology, Public Policy, and Law, 1(1), 43-79.